

ACTA MUSEALIA

Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně
a Muzea regionu Valašsko, Vsetín

XX

2022/1-2

OBSAH:

Studie

Soubor raně středověkých předmětů z Hostýnských vrchů Fojtík Adam, Popelka Miroslav, Slaná Andrea	6
Hraběcí rod Bukůvků z Bukůvky ve Valašském Meziříčí na přelomu 19. a 20. století Pavel Lasztovcica	22
Nebeklíče a Štěpné zahrady z fondů Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně Veronika Balajková	48
Porodní báby z Podradhoště: vliv působení zkoušených porodních bab na mateřskou a kojeneckou úmrtnost na území bývalého rožnovského soudního okresu od konce 18. století do 30. let 20. století na příkladu Horní Bečvy Sabina Máchová	72
Berní úřad ve Valašských Kloboukách v letech 1850–1914 Petr Odehnal	98
Kamenosochařský závod Františka Zbořila ve Starém Městě u Uherského Hradiště Aleš Nařák	138

Musealia

Masky, kostýmy, maškary. Maskované občůzky a průvody v tradici jihovýchodní Moravy na fotografiích, uměleckých dílech i hmotných dokladech. Výstava v Muzeu luhačovického Zálesí 7. 10. 2021 – 18. 9. 2022 Blanka Petráková	166
Orlickoústecký malovaný betlém rodiny Kadlečkovy Alena Prudká	170
Orientační závody pro zdravotně postižené Dušan Hráý	178

Personalia a miscelanea

Gratulace PhDr. Věře Kovářů, první etnografce zlínského muzea Alena Prudká	188
Soupis desátků ve farnosti vizovické z roku 1658 Milan Krajča	194
Soubor dvou roubených objektů čp. 18 a čp. 19 v prostoru tvrziště ve Slavkově pod Hostýnem. Snahy o záchranu. Zdeněk Krajcar	200

Recenze

KOŠTUŘÍKOVÁ, Jana. Příběh vizovického pečiva. Vydání první. Vizovice: město Vizovice ve spolupráci s Muzeem jihovýchodní Moravy ve Zlíně, příspěvkovou organizací, 2022. 179 stran. Milada Fohlerová	212
--	-----

Soubor raně středověkých předmětů z Hostýnských vrchů

/ Finds of Metal Objects from the Early Middle Ages in the Hostýn Hills

*Adam Fojtík, Miroslav Popelka,
Andrea Slaná*

Abstract:

The paper presents relatively recent finds of metal objects discovered in the south-west part of the Hostýn Hills. The set of objects consists mostly of metal items, some of which can be described as *militaria* and so called 'Avar' belt mountings. The importance of the find lies in the fact that the objects do not come from usual settlement localities but from a space, which witnesses use of the countryside in the early Middle Ages.

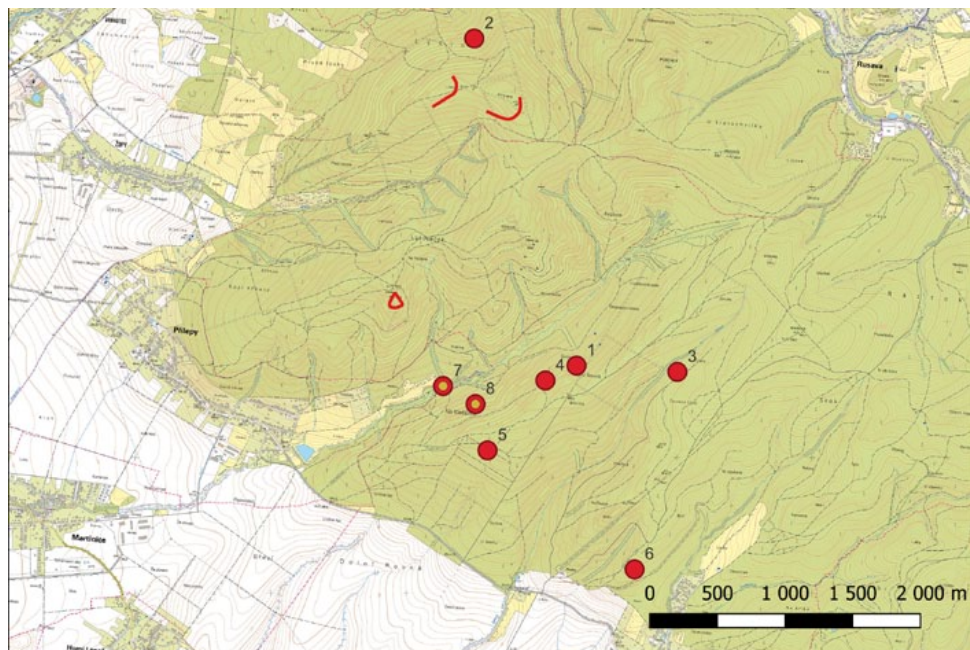
Keywords:

Early Middle Ages, High Middle Ages, Avars, late period of hillfort settlements, middle period of hillfort settlements, axes, spears, belt mountings, roads

1. Úvod

Jedním z problémů současné archeologie je působení tzv. novodobých hledačů pokladů (např. KOMORÓCZY – FEDOR 2020), kteří cíleně vyhledávají a jistým způsobem ničí archeologické lokality. I přes tuto negativní stránku přinesla tato činnost mnohá nová a často též zásadní zjištění. Také soubor prezentovaných předmětů pochází z této volnočasové činnosti, přičemž nálezci jsou regionální archeologické obci známí a také s ní spolupracují.

Předkládaný příspěvek prezentuje relativně nedávné nálezy kovových předmětů objevených v jihozápadní části Hostýnských vrchů (k. ú. Přílepy u Holešova, k. ú. Lukoveček a k. ú. Žopy). Získaný soubor předmětů je tvořen zejména železnými předměty, z nichž některé mohou být označeny za *militaria* a tzv. „avarskými“ opaskovými kováními. Význam nálezů spočívá zejména v tom, že nepocházejí z běžných sídlištních lokalit, ale z prostoru otevřené krajiny (obr. 1).

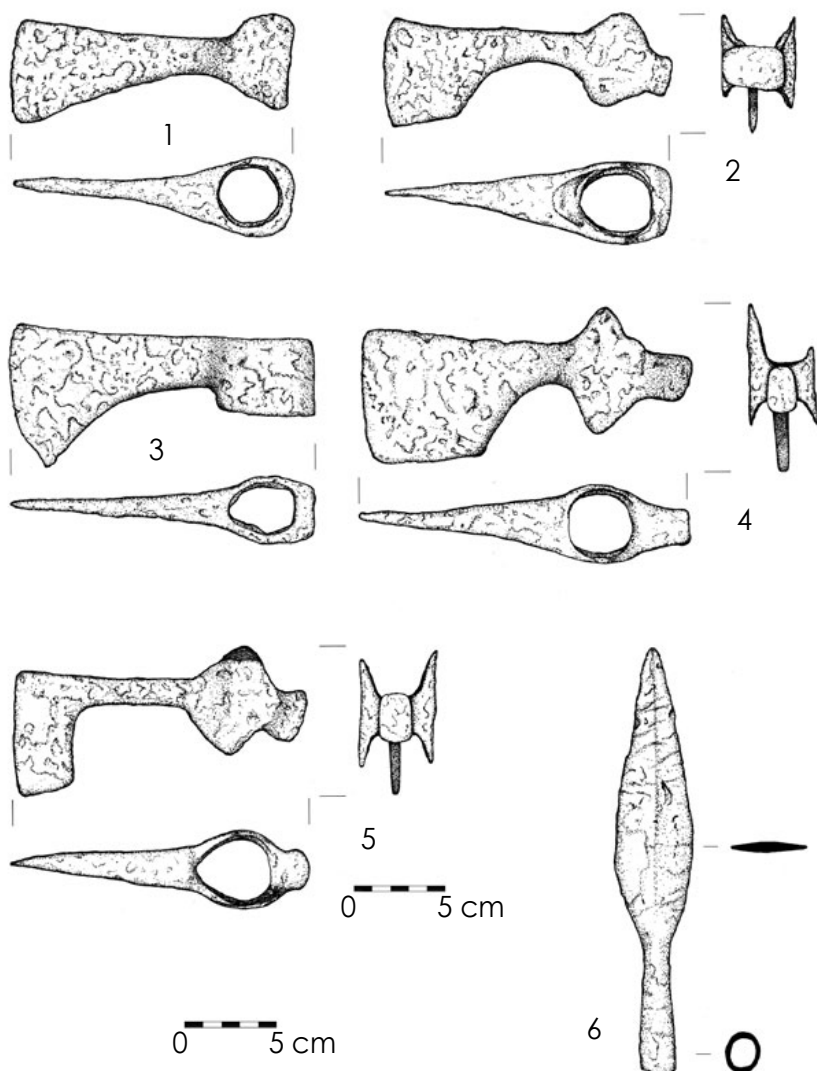

Obr. 1: Lokalizace nálezů. Podklad ČÚZK (1–5 sekery, 6 kopí, 7–8 opaskové garnitury, linie vyznačují relikty opevnění). Foto A. Fojtík.

2. Nálezy

2.1 Železné předměty

Ze sledovaného prostoru pochází několik železných předmětů, které (s jistými výhradami) mohou být označeny jako zbraně. Převážnou část z nich představují sekery různých tvarů, přičemž výjimku ze souboru představuje nález kopí. Přestože k typologickému dělení těchto artefaktů je k dispozici více odborných prací (např. RUTKAY 1976, 297–313, DOSTÁL 1966) k vyhodnocení souboru je v předkládaném textu použita disertační práce P. Luňáka „Velkomoravské sekery“ (2018). Základní schéma nově navržené typologie částečně odpovídá typologii B. Dostála (1966, 71, 72) s tím, že upravuje hlavně skupiny IV a V.

Obr. 2: Železné předměty. Autorka kresby R. Přehnalová. |

2.1.1 Sekery

Lukoveček (okr. Zlín)

1. Popis: úzká sekera s vyvýšenými okraji téměř kruhového otvoru násady. Rozměry: d. 170 mm, š. 36 mm, v. břitu 71 mm, v. tuleje 42 mm. Hmotnost: 406 g. Datace: raný středověk (?). Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (přirůstkové č. 39/2023). Obr.: 1:1; 2:1. Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezce J. Neradílek poskytl nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci. Rozbor: Tvarově je možné tento artefakt zařadit do typu IV, tedy seker s plochým týlem (LUŇÁK 2018, 128). Z datačního hlediska nejsou tyto tvary příliš citlivé a objevují se i v jiných obdobích (DOSTÁL 1966, 72).
2. Popis: sekera s obloukovitým ostřím, které se plynule k týlu zužuje. Otvor pro násadu je téměř obdélníkový s oblou kratší stranou. Tulej je protažena spodní částí. Rozměry: d. 158 mm; š. 46 mm, v. břitu 55 mm; v. tuleje 52 mm. Hmotnost: 492 g. Datace: vrcholný středověk. Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (přirůstkové č. 39/2023). Obr.: 1:3; 2:3. Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezce J. Neradílek poskytl nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci. Rozbor: Zařazení tohoto předmětu do raného středověku je dle jeho charakteru nepravděpodobné, přičemž může být spojen s mladšími obdobími. Výskyt těchto tvarů je pozorovatelný již v průběhu vrcholného středověku, jak lze sledovat např. na výzkumu kovářny v Sezimově Ústí (KRAJÍČ 2003a, Obr. 43/8217; KRAJÍČ 2003b, Tab. 134/ič. 50980, K04/2955), byť v tomto případě se jedná o tvar větších rozměrů (KRAJÍČ 2003b, 41, tab. 50).
3. Popis: bradatice; sekera s relativně dlouhými trny a protáhlým týlem s oválným obdélníkovým ukončením. Ostří sekery je mírně obloukovité a je nasazeno na výrazné bradě, která je od těla odsazena silným vykrojením. Rozměry: d. 177 mm; š. 39 mm; v. břitu 70 mm; v. tuleje/trnů 69 mm. Hmotnost: 564 g. Datace: raný středověk (8. až 10. stol). Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (přirůstkové č. 39/2023). Obr.: 1:4; 2:4. Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezce M. Brázdil poskytl nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci. Rozbor: Na základě základu tvarového popisu je možné tento exemplář ztotožnit s podtypem IB, tedy bradaticí s nižšími širokými ostny (LUŇÁK 2018, 126).

Její výskyt lze rámcově klást do 9. století s přesahem do století 8. tak 10. (LUŇÁK 2018, 152).

4. Popis: sekera s trny a protáhlým týlem s oble obdélníkovým ukončením. Ostří sekery je mírně obloukovité a je nasazeno na úzké, protáhlé bradě, která je od úzkého těla odsazena výrazným pravoúhlým vykrojením.

Rozměry: d. 158 mm; š. 38 mm; v. břitu 69 mm; v. tuleje/trnů 61 mm.

Hmotnost: 343 g.

Datace: raný středověk (7. až počátek 10. století).

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (přirůstkové č. 39/2023).

Obr.: 1:5; 2:5.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezce M. Brázdil poskytl nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Tuto sekeru lze ztotožnit s podtypem IIIA, tedy širočinou s jednostranně rozšířeným ostřím (LUŇÁK 2018, 127). Co se týče vlastního datování těchto tvarů, lze jejich výskyt klást do 7. až počátek 10. století, přičemž těžiště výskytu lze klást do období 7. až 8. století (DOSTÁL 1966, 71, 72). Obdobné tvary jsou známy také z avarského prostředí a jsou kladeny do druhé poloviny 8. století (SZŮCSI 2014, I. tabla, 180).

Žopy (okr. Kroměříž)

5. Popis: bradatice; sekera s trny a protáhlým týlem s čtvercovým (či vodorovně obdélníkovým) ukončením. Ostří sekery je mírně obloukovité a je nasazeno na výrazné bradě, která je od těla odsazena silným, protáhlým vykrojením.

Rozměry: d. 161; š. 43; v. břitu 60; v. tuleje/trnů 56.

Hmotnost: 520 g.

Datace: raný středověk (8. až 10. stol).

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (přirůstkové č. 39/2023).

Obr.: 1:2; 2:2.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezci K. a F. Škrdlovi poskytli nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Na základě základu tvarového popisu je možné tento exemplář ztotožnit s podtypem IB, tedy bradaticí s nižšími širokými ostny (LUŇÁK 2018, 126).

Její výskyt lze rámcově klást do 9. století s přesahem do století 8. tak 10. (LUŇÁK 2018, 152).

2.1.2 Kopí

Lukoveček (okr. Zlín)

6. Popis: hrot kopí s listovitou čepelí a kruhovou tulejí.

Rozměry: d. 225 mm; d. tuleje 70 mm; d. čepele 155 mm; š. čepele 45 mm; průměr tuleje 23 mm.

Hmotnost: 149 g.

Datace: neurčena.

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (přirůstkové č. 39/2023).

Obr.: 1:6; 2:6.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezce J. Neradílek poskytl nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Jelikož tyto zbraně nejsou příliš vhodné pro datování, protože se vyskytují od mladší doby železné až do vrcholného středověku (DOSTÁL 1966, 72), není možné (vzhledem k absenci dalšího průvodního materiálu) jednoznačně rozhodnout o jeho stáří.

2.1.3 Shrnutí

Výše popsané železné předměty představují chronologicky různorodý soubor nálezu. Jako nejmladší se jeví vrcholně středověká sekera (kat. č. 2). Problematické je pak datování hrotu kopí, které má dlouhou dobu výskytu (kat. č. 6). Časově uzavřenější celek pak představují dvě bradatice s nízkými ostny (kat. č. 3, 5) a širočina s nízkými ostny (kat. č. 4). Tyto lze obecně spojit s raně středověkými aktivitami v zájmovém prostoru. S jistými výhradami lze do tohoto období klást také úzkou sekuru s plochým tělem (kat. č. 1), přičemž její výskyt je možné sledovat i v jiných obdobích. Poměrně složitá je diskuze ohledně funkce seker. Ty jsou často považovány za univerzální pracovní nástroj. Některé exempláře sloužily na sekání dřeva, štípání, těžbu stromů, opracování dřeva, případně měly jiné využití. Obecně jsou však řazeny mezi zbraně, vzhledem k jejich častému uložení v bojovníckých hrobech (MUSIL 2015, 71). Při jejich výskytu v souborech hromadných nálezů Andrea Bartošková (1986) všechny sekery řadí mezi řemeslnické nástroje. Co se týče funkcí popisovaných tvarů, lze u bradatic uvažovat, že se jedná o zbraně, zatímco širočina by spíše představovala nástroj, který ovšem může být použit i k boji. Je možné konstatovat, že při výběru sekyr určených pro uložení do hrobu byla uplatňována stejná kritéria. Určoval je jejich význam a funkce, která jim byla připisována. Sekery uložené do hrobů jsou primárně považovány za zbraně, což platí právě u všech typů bradatic. Ve zvýšené míře to platí pro typy s dlouhými hroty a zešíkmeným násadním otvorem. Oba tyto prvky předurčovaly přednostní využití těchto seker v boji (HANULIAK 2004, 147; POLÁČEK – LUŇÁK 2019, 255). Tato skutečnost je mimo jiné dána také tím, že se jedná o předměty získané náhodným nálezem, tedy pro jejich interpretaci chybí plošný výzkum, který by je mohl propojit s jiným materiálem.

2.2 Opasková kování

Kování opasků představuje jeden z charakteristických rysů hmotné kultury raného středověku ve střední Evropě. V nedávné době bylo z prostoru západního okraje Hostýnských vrchů, poblíž pramene Mojeny, získáno několik opaskových bronzových kování. První soubor opaskových kování (kat. č. 7, 8) pochází z polohy „Na Klečůvce“, ležící na k. ú. Lukoveček (obr. 1:8) byl tvořen dvěma bronzovými předměty, z nichž první představuje drobné nákončí bočních řemínků opasku a druhý představuje drobnou pukličku původně nejspíše zdobící řemen koňského postroje. Druhý soubor kování byl objeven na lokalitě „Petřejov“ (kat. č. 9, 10, 11), která se nachází na k. ú. Přílepy u Holešova (obr. 1:7). Tento soubor byl tvořen menším nákončím postranních řemínků s vegetabilním motivem, částí přezky se zoomorfním motivem a vrtulovitým kováním. Co se týče prostorového rozmístění, tak vrtulovité kování

a kování přezky se zoomorfním motivem byly uloženy v hloubce cca 150 mm ve vzdálenosti zhruba 5 m od sebe. Zbylé prolamované nákončí bylo od nich vzdáleno zhruba 15 m. Jako poslední artefakt (kat. č. 12) lze zmínit drobné prolamované nákončí s vegetabilním (liliovitým) motivem a trojúhelníkovými záchytnými výčnělky (obr. 3:1). K tomuto předmětu chybí bližší nálezové okolnosti, ale dle získaných informací by měl také pocházet ze zájmového prostoru.

Obr. 3: Opaskové garnitury. Foto A. Fojtík. |

Lukoveček, „Na Klečůvce“ (okr. Zlín)

7. Popis: lité nákončí bočních řemínků. Jedná se o předmět s rovnými stěnami a zaoblenou spodní částí, obvod nákončí je zdoben perlovcem. Centrální výzdobný motiv je v podobě prolamované vinné révy, upevňovací výčnělky tohoto předmětu mají tvar stylizovaných zvířecích hlav stojících proti sobě. Rozměry: d. 50 mm; š. 19 mm; tl. 6 mm.

Hmotnost: 17 g.

Chemické složení: Cu 83 %; Sn 16 %; Pb 0,5 %; Au 0,5 %; Hf 2,8 %.

Datace: pozdně avarské období II–III.

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (inv. č. A89485; př. č. 301/2014).

Obr.: 1:8; 3:5.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezce J. Neradilek poskytl nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Daný předmět svým dekorem odpovídá typu 102, který je možné klást do pozdně avarského období II s možností výskytu také v následujícím stupni (ZÁBOJNÍK 1991, 238). V III stupni pozdně avarského období jednoznačně převažují lité kování. Vyskytují se dvojdielné nákončí, přičemž řemen opasku byl vložený do duté části obou polovin spojených nýty. Zajímavá je také přítomnost zoomorfních upevňovacích výčnělků, které se vyvinuly z původní tulejky. Právě tento prvek je častý pro III. stupeň pozdně avarského období (ZÁBOJNÍK 2009, 44).

8. Popis: puklice řemenu koňského postroje, jejíž střed nese motiv čtyřlístku, který je po obvodu zdoben drobnými „lístky“.

Rozměry: d. 16 mm; š. 15 mm; v. 5,5 mm.

Hmotnost: >1 g

Chemické složení: Cu 67 %; Sn 26 %; Pb 0,9 %; Ag 0,5 %; Au 2 %; Hf 2,8 %.

Datace: starší doba hradištní.

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (inv. č. A89486; př. č. 301/2014).

Obr.: 1:8; 3:6.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezce M. Brázdil poskytl nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Podobné tvary jsou známy z různých lokalit v ČR, kde bývají obecně datovány do 8. až počátku 9. století (např. PROFANTOVÁ – KŘIVÁNEK – FIKRLE – ZAVŘEL 2020, 232, obr. 28:29–31; GALUŠKA 2013, 80–84).

Přílepy u Holešova, „Petřejov“ (okr. Kroměříž)

9. Popis: litá přezka se zoomorfním motivem, znázorňujícího dravce. Jedná se o tvar s rovnými stěnami a obloukovým ukončením. Obvod nákončí je zdoben perlovcovým motivem.

Rozměry: d. 36,5 mm; š. 22 mm; tl. 3 mm

Hmotnost: 10 g

Chemické složení: Cu 46 %; Sn 39 %; Pb 13 %; Ag 0,6 %; Zn 0,6 %

Datace: pozdně avarské období II–III.

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (inv. č. A88767; př. č. 253/2015)

Obr.: 1:7; 3:3.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezci K. a F. Škrdlovi poskytli nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Zvířecí motivy (boj zvířat, gryf) jsou charakteristické pro druhý stupeň pozdně avarského období, tak jejich výskyt pokračuje také do stupně třetího. Na nákončích v tomto stupni je způsob upevnění na řemen pomocí tulejky a nýtů. Motiv dravce bývá ztvárněn různými způsoby (ZÁBOJNÍK 2009, 44). Pro daný motiv se nepodařilo dohledat bližší analogie, ale vyobrazení těla odpovídá motivům typu 138, který je kladen do II. stupně pozdně avarského období (ZÁBOJNÍK 1991, 238). Samotný tvar přezky pak odpovídá typům 149 či 151, které lze sledovat ve III. Stupni (ZÁBOJNÍK 1991, 239).

10. Popis: lité nákončí (původně snad dvoudílné) zdobené prolamovaným rostlinným motivem. Tvarově se jedná o nákončí s rovnými stěnami a obloukovitou spodní částí. Obvod nákončí je zdoben hrubým perlovcem. Uchycení nákončí bylo pomocí dvou otvorů v horní a jedním ve spodní části předmětu (dle jejich umístění a provedení je možné, že se jedná až o druhotnou úpravu předmětu).

Rozměry: d. 39 mm; š. 22 mm; tl. 3 mm

Hmotnost: 7 g

Chemické složení: Cu 30 %; Sn 48 %; Pb 18 %; Ag 1,1 %; As 0,6 %; Sb 0,5 %

Datace: pozdně avarské období II–III.

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (inv. č. A88768; př. č. 253/2015)

Obr.: 1:7; 3:2.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezci K. a F. Škrdlovi poskytli nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Přímá analogie tohoto výzdobného motivu nebyla dohledána, ale obdobné listovité struktury odpovídají typu 92, který lze sledovat ve druhém stupni pozdně avarského období, byť v tomto případě se nejedná o prolamovanou výzdobu (ZÁBOJNÍK 1991, 238).

11. Popis: vrtulovité kování, jehož plocha je zdobena zdvojenou obvodovou linií.

Rozměry: d. 64 mm; š. 14 mm; tl. 2,5 mm.

Hmotnost: 8 g

Chemické složení: Cu 45 %; Sn 28 %; Pb 22 %; Ag 1,1 %; As 1,5 %; Sb 1 %; Ga 0,6 %

Datace: pozdně avarské období III–IV.

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (inv. č. A88766; př. č. 253/2015)

Obr.: 1:7; 3:4.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezci K. a F. Škrdlovi poskytli nález vč. souřadnic ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: Podobné tvary jsou běžnou součástí souborů z druhé poloviny 8. století (ZÁBOJNÍK 2009, obr. 12:16, 19). Samotný předmět nejlépe odpovídá artefaktům typu 156, který se vyskytuje ve III. stupni pozdně avarského období s tím, že přežívá i do následujícího závěrečného stupně (ZÁBOJNÍK 1991, 239).

Nelokalizováno

12. Popis: drobné prolamované nákončí se stylizovaným vegetabilním (liliovitým) motivem a trojúhelníkovými záchytnými výčnělky.

Rozměry: d. 35 mm; š. 14 mm; tl. 5,5 mm.

Hmotnost: 7 g.

Chemické složení: Cu 38 %; Sn 47 %; Pb 10 %; Ag 1,8 %; As 0,6 %; K 1 %; Zn 0,9 %

Datace: pozdně avarské období IV.

Uložení: Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (pomocný fond, bez inv. č.).

Obr.: 3:1.

Nálezové okolnosti: Náhodný nález objevený za využití detektoru kovů – nálezci K. a F. Škrdlovi poskytli nález bez souřadnic (dle jejich slov si nebyli jisti, zda je nutné tento nález zaměřit) ÚAPP Brno, v. v. i., ke zhodnocení, zpracování a následnému předání příslušné sbírkotvorné instituci.

Rozbor: tento předmět odpovídá typu 48, který je charakteristický pro IV. stupeň pozdně avarského období (ZÁBOJNÍK 1991, 241).

2.2.1 Chemické složení¹

Opaskové garnitury byly v průběhu přípravy příspěvku podrobeny chemické analýze, jejímž cílem bylo zjistit prvkové složení použitého bronzu. Chemické složení bronzových předmětů bylo analyzováno metodou energiové disperzní rentgenové fluorescenční spektrometrie (ED XRF). K měření byl použit spektrometr EvlaX vyráběný společností Elvatech Ltd., Ukrajina. Jako zdroj primárního rentgenového záření sloužila rentgenka s rhodiovou anodou. Podmínky měření byly následující: anodové napětí 45 kV, proud 99,9 μ A, vstupní filtry Ni 300 + Al 300, efektivní doba expozice 60 s. K řízení spektrometru a vyhodnocení naměřených dat byl použit obslužný software ElvaX verze 4.4.6. Kvantitativní složení vzorků bylo vyhodnocováno bezkalibračně metodou fundamentálních parametrů. Jelikož se jednalo o povrchové měření, je nutné k získaným výsledkům přistupovat kriticky, protože mohou být částečně ovlivněny korozními produkty.

Na základě zastoupení některých prvků je možné sledované předměty rozdělit do dvou základních skupin, které v podstatě odpovídají také nálezovým souborům. První v nich je tvořen nálezy, které byly učiněny u toku Mojeny (obr. 1:7) a jedná se tedy o nákončí s prolamovaným rostlinným motivem, přezku se zoomorfním výjevem a vrtulovité kování (obr. 3:2, 3, 4). K tomuto souboru je pak možné přiřadit také blíže nelokalizované nákončí s prolamovaným rostlinným dekorem (obr. 3:1). Složení těchto bronzů je charakteristické vysokým obsahem cínu (28–48 %) a obdobným obsahem mědi (30–46 %). Ovšem určující pro tuto skupinu je vysoký podíl olova, který se pohybuje v rozmezí 10–22 %. V menším množství je pak u všech předmětů přítomné stříbro (0,6–1,8 %) a u většiny také arsen (0,6–1,5 %). Ostatní prvky dosahující množství od 0,5 do 1 % jsou pak přítomny jen u některých předmětů, jedná se zinek, draslík, antimon a gallium. Druhá skupina předmětů je pak tvořena souborem, který byl objeven v trati „Na Klečůvce“ (obr. 1:8). Ten sestává z nákončí s motivem vinné révy a vrchlíkem (obr. 3:5, 6). Zcela dominantním prvkem u této skupiny je měď, jejíž obsah je 67 a 83 %, přičemž také cín je obsažen v relativně vyšším množství (16 a 26 %). Oproti první skupině je ve velmi malém množství zastoupeno olovo (0,5 a 0,9 %). Jako další společný prvek přesahující množství 0,5 % je pak přítomné zlato (0,5 a 2 %). Ze zbylých prvků je pak možné zmínit stříbro (0,5 %) a hafnium (2,8 %).

2.2.3 Shrnutí

Soupravy opaskových kování představují podstatnou složku pro studium materiální kultury raného středověku. Pro jejich typovou a technickou rozmanitost se staly spolehlivým indikátorem chronologických souvislostí (ZÁBOJNÍK 2009, 44). Přestože je pro avarská opasková kování vypracována citlivá chronologická osa, je v případě doby archeologizace sídlištních nálezů problematické se této úzké chronologie (vzniklé na hrobových celcích) držet. Proto je v některých případech používáno zjednodušené schéma pro vnitřní úseky jednotlivých období (např. PROFANTOVÁ – KŘIVÁNEK – FIKRLE – ZAVŘEL 2020, 208). V případě aplikace tohoto přístupu k popisovaným garniturám je možné tyto předměty klást do dvou závěrečných stupňů pozdně avarského období (2. pol. 8 až poč. 9. století). Poměrně zajímavé je chemické složení předmětů, které umožnilo vyčlenit dvě základní skupiny, které se liší zejména v množství obsaženého olova. Chemické složení těchto předmětů může být do budoucna zajímavé zejména z hlediska sledování chronologických vztahů, jako je to např. u skytských hrotů šípů ve starší době železné (KLÁPA 2019) či kulturních vlivů a míst výroby.

3. Nálezy a krajina

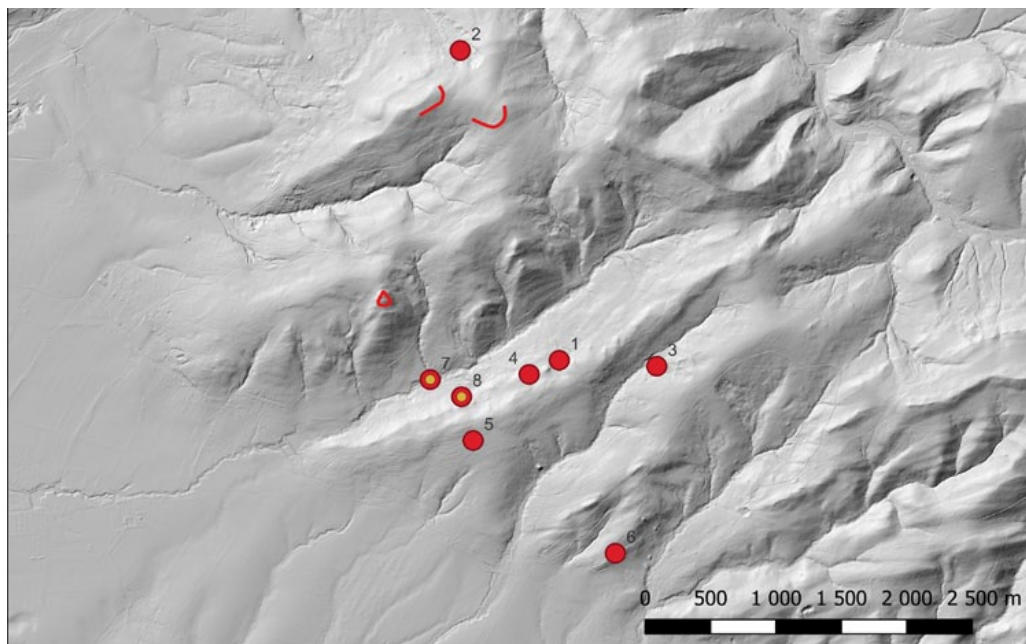
Oblast nálezů popisovaných předmětů leží v jihozápadní části Lukovské vrchoviny, která představuje okrsek v jihozápadní části Hostýnských vrchů. Lukovská vrchovina je složena z paleogenních flyšových pískovců (DEMEK – MACKOVČIN 2006, 278). Tato oblast svými výraznými svahy lemuje mírně zvlněnou krajinu Holešovské plošiny a Fryštácké brázdy.

Na stínovaném reliéfu této krajiny jsou pozorovatelné některé antropogenní relikty (obr. 4). Jedná se o nápadný shluk úvozů, který se nachází na západních svazích hřebenu směřujícímu k vrcholu Bílanka (462 m n. m.), na nějž se váží nálezy raně středověkých seker (viz níže). Další výrazné památky představují dvě opevněné polohy. První z nich se nachází na vrcholu Lysina (597 m n. m.), kde jsou patrné relikty dvou valů. Toto hradisko popsal I. L. Červinka, přičemž jej zařadil mezi slovanská útočištěná hradiska (ČERVINKA 1902, 338). Přes toto časové zařazení není doposud z lokality znám žádný materiál z raného středověku a hradisko je spojováno obecně s kulturou popelnicových polí (DOHNAL 1988, 72). Druhá lokalita je přítomna pod vrcholem „Hrádek“ (502,2 m n. m.). Opevněná poloha lichoběžníkového tvaru byla původně spojována s vrcholným středověkem. Ovšem novější nálezy ukázaly, že lokalita byla osídlena v pozdní době bronzové, dokonce některé nálezy dokládají aktivity v pozdní době kamenné (ČIŽMÁŘ 2004, 170–171).

Z hlediska prostorového rozmístění je zajímavá zejména koncentrace nálezů v okolí říčky Mojeny. Na jejím pravém břehu byly v její „bezprostřední“ blízkosti v poloze „Na Klečůvce“ objeveny soubory opaskových garnitur (obr. 1:7, 8; obr. 4:7, 8) a výše na hřebenu ubíhajícímu k vrcholu „Bílanka“ pak železné sekery (obr. 1:1, 4, 5; obr. 4:1, 4, 5). Jak vyplývá z výše uvedeného popisu jednotlivých předmětů, s obdobím raného středověku lze s jistotou spojit jak bronzové součásti opasků, tak sekery s trny (obr. 1:4, 5; obr. 4:4, 5), poněkud diskutabilní pak zůstává datování úzké sekery (obr. 1:1; obr. 4:1). Interpretačně je tento soubor nálezů vcelku zajímavý, ale díky způsobu získání (náhodný nález a prostorově omezená detektorová prospekce), není v danou chvíli možné stanovit jednoznačné závěry. Lze uvažovat o náhodných ztrátách, které by ukazovaly na výrazné aktivity v daném prostoru v období raného

středověku. Jednou z variant je možná přítomnost cesty v tomto období; této interpretaci by mohl napovídat shluk úvozů (byť jeho vznik je patrně z mladších období), který je patrný na západních svazích hřebenu, na který se vážou výše zmíněné sekery (obr. 4). Tato komunikace mohla souviset s přechodem přes Hostýnské vrchy, ale je možné, že mohla souviset také s nedalekými opevněnými lokalitami. Přestože tyto lokality nejsou s raným středověkem doposud spojovány (viz výše), nelze myšlenku jejich využití zcela opustit. V této souvislosti je zajímavý nález poslední sekery s trny, která se nachází na severním svahu pod hradiskem na Lysině (obr. 1:2; obr. 2:2). Jak je patrné, na stínovaném reliéfu je místo nálezu situováno v erozním kuželu a je možné, že původní uložení předmětu se nacházelo blíže k opevněné poloze (obr. 4:2). Jelikož se na sekery může nahlížet i jako na funkční nástroj, nelze opominout ani možnost jejich ztrát v souvislosti s těžbou dřeva. Jak bylo výše uvedeno, blízkost nálezů opaskových garnitur u pramene Mojeny nabízí u těchto souborů také další interpretační možnost a to, že by se mohlo jednat o úmyslné uložení předmětů v souvislosti s náboženskými představami v předvelkomoravském období – vodní zdroje jsou obecně považovány za tzv. přírodní svatyně, které byly hojně uctívány také Slované (PODBORSKÝ 2006, 46). V případě, že by se připustila možnost datační shody opaskových garnitur a výše zmíněných seker, bylo by možné na nálezy nahlížet také jako na možné doklady bojového střetu. Ovšem tato myšlenka je značně vratká, protože prostorový rozptýl a zejména časový rozsah výskytu jednotlivých typů seker neumožňuje spojit dobu uložení jednotlivých předmětů.

Zbylé dva předměty již nelze jednoznačně spojovat s obdobím raného středověku a v textu jsou zmíněny hlavně z toho důvodu, že pochází z odevzdaných souborů předmětů. Jedná se o vrcholně středověkou sekeru (obr. 2:3), která byla nalezena

Obr. 4: Lokalizace nálezů na stínovaném reliéfu terénu. Podklad ČÚŽK (1–5 sekery, 6 koplí, 7–8 opaskové garnitury, linie vyznačují reliktů opevnění). Foto A. Fojtík.

na levém břehu Židelné (obr. 1:3) a datačně problematické kopí (obr. 2:6), které bylo objeveno v trati „Boří“ u Lukovečka. Jelikož tyto předměty (prozatím) představují prostorově izolované nálezy, je jejich možná interpretace problematická. Dle míst nálezů lze opět uvažovat o jejich možném vztahu s historickými cestami a v případě nálezů sekery také s těžbou dřeva.

4. Doklady aktivit v raném středověku na přilehlých katastrech²

Díky povrchovým sběrům D. Kolbingera je z jihovýchodní části Holešovska známo několik lokalit sídlištního rázu (KOLBINGER 2012, 74–75). Nevýhodou těchto nálezů a jejich vyhodnocení je skutečnost, že je autor klade jen obecně do období raného středověku („doby hradištní“). Tato skutečnost je patrně dána kvalitou nalezených zlomků keramiky, které není možné podrobněji datovat do dílčích úseků vývoje. Z tohoto důvodu jsou pro danou oblast nejdůležitější zejména nálezy hrobové, které mohou poněkud lépe osvětlit vývoj osídlení v raném středověku. Nejstarší raně středověkou památku tak představuje zlomek hrnce tzv. pražského typu (patrně pocházejícího ze žárového hrobu), který byl nalezen na lokalitě Holešov „Zdražilovsko“ (POULÍK 1948, 180, Tab. V:6). Během nedávných záchranných akcí v holešovské průmyslové zóně bylo prozkoumáno několik raně středověkých objektů. Nejstarší fázi zjištěného osídlení lze klást do období 8. století (FOJTÍK – ŠMÍD 2010, 437). Následný vývoj pak již souvisí se střední dobou hradištní. Jedná se o hroby z cihelny v Žopech (DOSTÁL 1966, 196, Tab. LXXVI: 13) a hliníku v Količíně (ČERVINKA 1927, 28; DOHNAL 1959, 87; DOSTÁL 1966, 135). Poslední (pravděpodobně) hrobový nálezy představuje meč, který pochází z blíže nespecifikované v lokality Holešově (DOSTÁL 1966, 67). Následné mladohradištní období je pak doloženo na katastru Všetul, kde v polní trati „Trávníky“ je identifikováno sídliště (ČERVINKA 1929, 10; JANOVSÝ – SKUTIL 1938, 48).

5. Závěr

Předkládaný příspěvek má za cíl prezentovat „nedávno“ objevené kovové nálezy z prostoru jihozápadního okraje Hostýnských vrchů, z nichž lze většinu předmětů klást do období raného středověku. Jelikož nálezy pocházejí z amatérských aktivit a časově a prostorově omezeného ověřovacího průzkumu, není možné na základě současného poznání tyto předměty jednoznačně interpretovat. Přes všechny problematické aspekty lze ovšem dané předměty rámcově chronologicky zařadit a nastínit jejich interpretační možnosti, díky čemuž může být v budoucnu definován systematický výzkum dané oblasti. Další přínos může tkvět v doplnění soudobého poznání o nálezech avarských garnitur v českých zemích a jejich dalších vyhodnocení (např. PROFANTOVÁ 2010; BENECH 2016).

Popisovaný soubor kovových nálezů je možné rozdělit do dvou skupin. První představují železné předměty, u kterých lze uvažovat o jejich funkci jako zbraní, ale v případě seker nelze opomenout i jejich možné využití jako náradí. Jejich přítomnost ve výšinných polohách napovídá skutečnosti, že se nejedná o nálezy sídlištního charakteru, ale patrně o nálezy, které nejspíše souvisí s historickými cestami, které vedly přes hřebeny Hostýnských vrchů. Této možnosti by napovídala zejména koncentrace seker na hřebenu vrcholu „Bílanka“ (obr. 1:1, 4, 5) a případná blízkost avarských garnitur (viz níže), byť jejich chronologická současnost je diskutabilní, protože výskyt seker není úzce časově omezen. Tato koncentrace nálezů nevylučuje ani možnost

jejich deponování v souvislosti s válečným střetem. Ovšem nelze vyloučit ani souvislost seker s těžbou dřeva (zejména u vrcholně středověkého artefaktu – obr. 2:3). Případně je možné uvažovat o jejich kombinovaném využití, bez ohledu na specifické typologické odlišnosti. V případě bojových střetů jako zbraní a zároveň v čase klidu jako univerzálního pracovního nástroje. U raně středověkých seker je pak zajímavá jejich prostorová blízkost s pravěkými opevněnými polohami („Lysina“, „Hrádek“). Byť doposud nejsou z těchto lokalit k dispozici nálezy, které by dokládaly jejich využívání raně středověkou populací, nelze ani tuto možnost vyloučit, ostatně využití pravěkých hradisek Slovany je známe z mnohých jiných lokalit – na východní Moravě se jedná zejména o hradiska na vrcholech Klášťov (GEISLER – KOHOUTEK 2014) a Hostýn (MĚŘÍNSKÝ 1977, 60). V této souvislosti je zajímavý zejména nález sekery na severních svazích vrcholu Lysina (obr. 1:2). Poslední kovový předmět představuje železné kopí, jehož časový výskyt je natolik široký, že jej nelze blíže datovat. Také jeho izolovanost od zbylých nálezů jej neumožňuje s nimi spojovat. Také u tohoto předmětu může být uvažováno o jeho vztahu s historickými cestami. Druhou skupinu představují avarské bronzové garnitury, jejichž místa nálezů se nachází pod výše zmíněným hřebenem s nálezy raně středověkých seker, přičemž se váží na tok Mojeny, která v nedalekých místech pramení. Vzhledem k tomuto prostorovému vztahu vyvstává (poněkud diskutabilní) možnost na tyto artefakty nazírat jako na obětiny, které souvisí s vnímáním vodotečí a pramenišť jako přírodních svatyní. Nicméně také u těchto nálezů je pravděpodobné, že mohou mít souvislost s historickými cestami, na tomto místě je nutné zmínit soubor kování opasku, které bylo nalezeno v jihovýchodní části hostýnských vrchů v okolí Trnavy (GALUŠKA 2013, 80–84), která je vzdálena od místa nálezu popisovaných předmětů vzdušnou čarou cca 15 km. Zajímavým zjištěním u opaskových kování je také různé chemické složení použitých bronzů, které může souviset s různým původem předmětů či jejich časovou posloupností.

Jak již bylo výše naznačeno, lze popisované nálezy na základě datace rozdělit do několika skupin. Nejpřesněji je možné datovat bronzová kování opasků, která lze dle jejich výroby a výzdoby klást do závěrečných stupňů pozdně avarského období (obecně 2. pol. 8. stol. až poč. 9. stol.). Obecně do raného středověku můžou být řazeny sekery s trny (obr. 2:2, 4, 5), jejichž výskyt spadá do 7. až počátku 10. století. Úzká sekera (obr. 2:1) a kopí (obr. 2:6) nejsou příliš chronologicky citlivé a mohou se vyskytovat i v jiných obdobích než v raném středověku. Poslední předmět reprezentovaný jednoduchou sekerou (obr. 2:3) již může být spojován s obdobím vrcholného středověku (či mladším vývojem). Jednotlivé chronologické fáze, do kterých předměty spadají, lze sledovat také v přilehlé oblasti Holešovské plošiny, z kteréhožto prostoru je známo několik sídlišť a pohřebišť ze starší a střední doby hradištní.

Prezentované kovové nálezy jsou zajímavé zejména z hlediska míst nálezů, která se nachází mimo sídlištní či pohřební areály, které jsou známe z blízkého okolí a lze je s jistou opatrností s popisovanými předměty spojovat. Díky jejich lokalizaci lze sledovat využívání krajiny v období raného středověku. Na základě prostorových vztahů a antropogenních relikťů v krajině lze předpokládat, že nálezy souvisely s historickými cestami, které procházely Hostýnskými vrchy dále na východ. Nelze ale opominout možnost aktivit souvisejících s těžbou dřeva, kultovními představami či bojovými střety. Otázkou zůstává také možnost využívání pravěkých opevněných lokalit v blízkosti míst nálezů. Pro lepší pochopení těchto artefaktů a následných závěrů je nutné zaměřit systematický výzkum jak na popisované místo nálezů, tak na širší kopcovitou

oblast východní Moravy. V poslední době je již neoddiskutovatelné, že pro porozumění aktivit v trvale zalesněném, navíc kopcovitém terénu je nutné kombinovat různé přístupy a disciplíny. Mezi nedestruktivní a velice efektivní metody, které lze takto aplikovat, patří studium digitálního modelu reliéfu, díky němuž bylo v poslední době registrováno větší množství dosud neobjevených pravěkých, protohistorických či středověkých lokalit, doplněných ve většině případů fortifikací (ČIŽMÁŘ a kol. 2021, 193–196). Klíčovým prvkem pro vytváření digitálního modelu reliéfu je dálkové laserové snímkování krajiny (obecně označované jako LIDAR), které bylo v české republice dosud nejdříve využito v rámci mapování historických a zaniklých komunikací (MARTÍNEK a kol. 2013, 142). Takto získaná data (resp. možné relikt komunikací či opevnění) je však třeba ověřovat v terénu pomocí dalších prospekčních metod, tedy sondáže a detektorové prospekce. Prezentovaná oblast západní části hostýnských vrchů bezesporu nabízí pro tyto aktivity poměrně velký prostor a do budoucna by mohla být podrobena bližšímu studiu jak z pohledu nedestruktivních metod, tak i případnou intenzivnější prospekci prováděnou však nikoli jedinci, dobrovolnými spolupracovníky, ale odborným týmem s využitím dostupných moderních technologií.

Poznámky:

- ¹ Měření provedl doc. Ing. Vratislav Bednařík, Ph.D. z Ústavu inženýrství ochrany životního prostředí Fakulty technologické Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Hodnoty uvedené v textu jsou průměrné a zobrazují pouze prvky zastoupené množstvím od 0,5 %.
- ² Souhrnně viz FOJTÍK – POPELKA 2018, 54–55.

Literatura:

- BARTOŠKOVÁ, A. 1986: Slované depoty železných předmětů v Československu. Praha.
- BENECH, J. 2016: Komparácia avarských pásových garnítur z územia slovanskej a avarskej oikumeny – kvantitatívne a funkčné vyhodnotenie. Rukopis bakalářské diplomové práce FF MU. Brno.
- ČERVINKA, I. L. 1902: Morava za pravěku. Brno.
- ČERVINKA, I. L. 1927: Hroby u Količina. Pravěk 1–2, 28–30, TAB. II.
- ČERVINKA, I. L. 1929: Holešovsko v pravěku. Brno.
- ČIŽMÁŘ, I. – HAJNALOVÁ, M. – MARTÍNEK, J. – PARMA, D. – POPELKA, M. – URBAN, E. 2021: Nová pravěká ohrazení na Vyškovsku. Výsledky využití digitálních výškopisných modelů a terénní prospekce v roce 2020. Pravěk, Nová řada 29, 193–208.
- ČIŽMÁŘ, M. 2004: Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- DEMEK, J. – MACKOVČIN, P. (ed.) 2006: Zeměpisný lexikon ČR: Hory a nížiny. Brno.
- DOHNAL, V. 1959: Pravěké nálezy z Rymic ve sbírce J. Doležela. Pravěk východní Moravy I, 1958, 82–87.
- DOHNAL, V. 1988: Opevněná sídliště z doby popelnicových polí na Moravě. Studie muzea Kroměřížska 88.
- DOSTÁL, B. 1966: Slovánská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- FOJTÍK, A. – POPELKA, M. 2018: V dobách, kdy města ještě nebylo. In: Fišer, Z. (a kol.): Holešov. Město ve spirálách času. Brno, 43–56.
- FOJTÍK, P. – ŠMÍD, M. 2010: Holešov (okr. Kroměříž). Přehled výzkumů 51, 366, 437.

- HANULIAK, M. 2004: Velkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra.
- GALUŠKA, L. 2013: Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy. Brno.
- GEISLER, M. – KOHOUTEK, J. 2014: Vysoké Pole – Klášťov. Inventář hromadných nálezů železných předmětů a shrnutí terénních výzkumných sezon 2005–2007. Pravěk, supplementum 28.
- JANOVSKÝ, R. – SKUTIL, J. 1938: Předhistorické nálezy Rud. Janovského z Holešova. Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci LI, 9–48.
- KLÁPA, O. 2019 Výsledky spektrální analýzy vybraných hrotů šípů tzv. skytského typu z Moravy. Pravěk, Nová řada 27, 109–117.
- KOLBINGER, D. 2012: 50 let mých povrchových výzkumů na východním Kroměřížsku. Praha.
- KOMORÓCZY, B. – FEDOR, P. 2020: Společnými silami za poznáním společného archeologického dědictví. Přehled výzkumů 61, č. 2, 203–209.
- KRAJÍČ, R. 2003a: Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Díl I. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor.
- KRAJÍČ, R. 2003b: Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Díl II. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor.
- LUŇÁK, P. 2018: Velkomoravské sekery. Rukopis disertační práce FF MU. Brno.
- MARTÍNEK, J. – LÉTAL, A. – MIŘIJOVSKÝ, J. – ŠLÉZAR, P. – VÍCH, D. – KALÁBEK, M. 2013: Moderní metody identifikace a popisu historických cest. Metodická příručka. Brno.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. 1977: Zjišťovací výzkum slovanského osídlení Hostýna, obec Chvalčov (okr. Kroměříž). Přehled výzkumů 60, 1975.
- MUSIL, J. 2015: Nález raně středověké sekery ze Zdislavi (okr. Chrudim). Archeologie východních Čech 10, 67–79.
- PODBORSKÝ, V. 2006: Náboženství pravěkých Evropanů. Brno.
- POLÁČEK, L. – LUŇÁK, P. 2019: Äxte aus dem slawischen Burgwall von Mikulčice und ihr Fundkontext. In: Poláček, L. – Kouřil, P. (Hrsg.), Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Waffenform und Waffenbeigaben bei den mährischen Slawen und in den Nachbarländern. Internationale Tagungen in Mikulčice IX. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Brno, 245–261.
- POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava. Praha.
- PROFANTOVÁ, N. 2010: Awarische Funde in der Tschechischen Republik – Forschungsstand und neue Erkenntnisse. Acta Archaeologica Carpathica XLV, 203–270.
- PROFANTOVÁ, N. – KŘIVÁNEK, R. – FIKRLE, M. – ZAVŘEL J. 2020: Tismice jako produkční a nadregionální centrum Čech 8. a 9. století. Památky archeologické CXI, 2020, 193–271.
- RUTTKAY, A. 1976: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). Slovenská archeológia XXIV-2, 245–395.
- SZÜCSI, F. 2014: Avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok. Baltafélék a 6.–8. századi Kárpát-medencében. Alba Regia 42, 2013–2014, 113–186.
- ZÁBOJNÍK, J. 1991: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebait der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku. Nitra, 219–322.
- ZÁBOJNÍK, J. 2009: Slovensko a avarský kaganát. Bratislava.

